

INIJOSS

İnönü University International Journal of Social Sciences / İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,

Volume/Cilt 8, Number/Sayı 1, (2019)

<http://inonu.edu.tr/tr/inijoss> --- <http://dergipark.gov.tr/inijoss>

ARAŞTIRMA MAKALEŞİ | RESEARCH ARTICLE

Gönderim Tarihi: 23.04.2019 | Kabul Tarihi: 28.05.2019

CEMİL SAİD BEY (1872-1948) VE DÜŞÜNCE YAPISI

Osman Karacan

Dr.

karacanosman44@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8250-1981>

Atıf / Citation: Karacan O. (2019). Cemil Said Bey (1872-1948) ve Düşünce Yapısı. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, (INIJOSS)*, 8(1), 183-202.

Özet

Osmanlı Devleti'nin son dönem askerî diplomatlarından olan Cemil Said Bey (1872-1948), geleneksel ve modern düşünceyi yakından bilen bir ailede yetişmiştir. Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Harbiye'de okuyan Cemil Said Bey, 1891'de Harbiye Nezareti'nde ilk görevine atanmıştır. Kısa bir süre hariç aralıksız bir şekilde 1919 tarihine kadar askerî görevlerde bulunan Cemil Said Bey, bu görevinin yanı sıra farklı alanlarda çok sayıda eser kaleme almıştır. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sorunlara yoğunlaşan Cemil Said Bey'in temel savı Batılılaşmak bir diğer ifadeyle medenileşmektir. Batıyı medeniyetin temsilcisi olarak değerlendiren Cemil Said Bey, medenileşmeyi bir zorunluluk olarak değerlendirmiştir. Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu da medenileşmekte gören Cemil Said Bey, medenileşmek için de öncelikle içtimai hayatın uygun hâle getirilmesi gerektiğine işaret etmiştir. Cehalet, yabancı düşmanlığı ve taassup ile mücadele edilmesini savunan Cemil Said Bey, bireyleri manevi yönden terbiye edecek sanat, edebiyat ve musiki eğitiminin verilmesi, kadınların toplumsal hayata katılması ile medenileşme için gerekli altyapının hazır hale getirilmiş olacağını ileri sürmüştür. İçtimai yapının değişim dinamiklerine dikkat çeken Cemil Said Bey, medeni toplumun inşasına odaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cemil Said Bey, Medenileşmek, Batılılaşma, Ataşemiliter.

CEMİL SAİD BEY (1872-1948) AND THE STRUCTURE OF HIS THOUGHT

Abstract

Cemil Said Bey (1872-1948), one of the last period military diplomats of the Ottoman Empire, grew up in a family that had a close understanding of traditional and modern thought. Cemil Said Bey, who studied in Mekteb-Sultani and Mekteb-i Harbiye, was appointed to his first position in 1891 at the Ministry of War. Cemil Said Bey did military duties until 1919 except for a short time and wrote many books on different fields besides his military duty. The main argument of Cemil Said Bey, whose focus was on the problems experienced by the Ottoman Empire, was westernization, in other words, civilization. Cemil Said Bey, who considered the West as a representative of civilization, considered civilization as a necessity. Cemil Said Bey regarded the liberation of the Ottoman Empire as a civilization and pointed out that for civilization, the social life should be made appropriate. Cemil Said Bey, as an advocate for the fight against ignorance, xenophobia and tyranny, asserted that the teaching of art, literature and music would educate individuals spiritually, and that with the participation of women in social life the prerequisites of a civilized society would be met. Drawing attention to the change dynamics of the social structure, Cemil Said Bey focused on the construction of civilized society.

Keywords: Cemil Said Bey, Civilization, Westernization, Military Attaché.

Cemil Said Bey (1872-1948)

1872 yılında (Cündioğlu, 1998:46)¹ İstanbul'da dünyaya gelen Cemil Said Bey, 15 Şubat 1948'de yine İstanbul'da vefat etmiştir. Annesi Safiye² Hanım, babası Kemalpaşazâde Said Bey'dir.³ Entelektüel düzeyi yüksek bir ailede dünyaya gelen ve ilk eğitimini ailesinden alan Cemil Said Bey, 1880 yılına kadar ailesinin yanında kalmıştır. 1880 yılında Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'ne⁴ yatılı olarak kayıt yaptırmıştır. 1888 yılında ilk, orta ve lise tahsilini tamamlayarak a'la (bien) derecesinde iki diploma alarak *Bachelier es letters ve Bachelier Es sciences* (Us, s.39)⁵ derecesine ulaşmıştır. Mekteb-i Sultani'den mezun olanlar, memur olarak atanabilme imkânına sahip olmalarına(Engin,

¹ Cemil Said, Hakkı Tarık Us'a yazmış olduğu biyografisinde 1872 yılında İstanbul'da doğduğunu ifade etmiştir. Fakat Mustafa Müjdecî ve Cem Karakılıç Beyler tarafından Emekli Sandığı Arşiv dosyalarına dayalı olarak yapılmış oldukları araştırmalarda ve Cemil Said Bey'in kızları Bediha Nezihe ve Safiye Servet'in 24.02.1948 tarihinde Üsküdar Nüfus Dairesi'nden almış oldukları nüfus kayıtlarına göre Cemil Said Bey'i'n doğumunun 1873 olarak kayıtlara geçtiğini ifade etmiştir. Bkz. Mustafa Müjdecî-Cem Karakılıç, "Cumhuriyetin İlk Kur'an Mütercimlerinden Cemil Said (Dikel) ve Kur'an Tercümesi Hakkında Bir Değerlendirme" Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl.3, S.6 (Güz 2007).; Ancak Üsküdar nüfus kayıtlarına göre almış olduğumuz nüfus kayıt örneğinde ise doğum tarihi olarak 01.07.1874 olarak geçtiği görülmektedir. Resmi kayıtlardaki bu çelişkili tarihler Cemil Said Bey'in doğum tarihine dair bir kafa karışıklığı yarattığı görülmektedir. Fakat kanaatimizce resmi kayıtlarda farklı olsa da Cemil Said Bey'in biyografisinde ifade ettiği tarih daha doğrudur. Çünkü onun belirtmiş olduğu tarihi doğrulayan başka deliller de söz konusudur. Bu delillerden biri Mekteb-i Sultani'nin tüzüğüdür. Cemil Said Bey, Mekteb-i Sultani'ye kaydedildiğinde küçük yaşta olduğunu ifade etmekte fakat kaç yaşında olduğunu belirtmemektedir. Mekteb-i Sultani'nin tüzüğünde ise öğrenci kaydı için gerekli olan yaş sınırı 9-13 yaş olarak belirlenmiştir. 1980 yılında kayıt yaptırdığı kesin olduğuna göre eğer 1873 doğumlu olduğu kabul edilecek olursa Cemil Said Bey'in 7 yaşında iken okula kayıt yaptırdığı savunulmuş olacaktır. Bu da Cemil Said Bey'in iki yaş küçük bir şekilde kaydedilmiş olması anlamına gelecektir ki, bu da çok küçük bir yaş anlamına gelecektir. Bu durumda 1872 yılında doğduğu kabul edilecek olursa bile yine de okula başladığında 9 yaşını doldurmadığı görülmektedir. Buna binaen 1872 tarihinde doğduğu daha gerçekçidir.

² İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık Genel Müdürlüğü'nden Üsküdar Nüfus Dairesi kayıtlarına göre verilen nüfus kayıt örneği.

³ Kemalpaşazade Said Bey hakkında geniş bilgi için bkz. (İbnülemin, 1969.; Beyhan, 2008)

⁴ 1481'de Sultan II. Bayezid (1481-1512) tarafından Galata Sarayı olarak inşa edilen okulun tarihi geçmişi hakkında geniş bilgi için bkz. (İsfendiyaroğlu, 1954.; Şişman, 1989.; Engin, 2016).

⁵ Bachelier es-sciences, Fransa liseleri tarafından verilen diplomaları karşılamaktadır. Mekteb-i Sultani tarafından verilen diplomalar Fransız liselerinin diplomaları ile eş değer kabul edilmiştir. Fransa Hükümeti 12 Şubat 1872'de almış olduğu bir kararla bu eş değerliliği kabul etmiş ve bunu resmileştirmiştir (Engin, 2016:63).

2016:17) rağmen Cemil Said Bey, eğitimini sürdürmeyi tercih ederek 20 Haziran 1888 tarihinde Mekteb-i Harbiye'ye girmiş ve üç yıl sonra 1891 yılında mülazım-ı sâni rütbesiyle Mekteb-i Harbiye'den mezun olmuş ve Harbiye Nezareti'nde Erkan-ı Harbiye Dairesi Şubesi bünyesinde ilk görevine atanmıştır. Altı ay bu görevini sürdüren Cemil Said Bey, 1891 Eylül'ünün başında St. Petersburg Sefareti Ataşeliği'ne tayin edilmiştir (BOA. HR. TH.113.7.1.). Ekim 1892'de Seraskerlik makamından Hariciye Nezareti'ne yazılan bir yazıda Mülazım-ı Evvel rütbesine yükseltildiği belirtilen (BOA. HR. TH.124. 98.) Cemil Said Bey, yaklaşık iki yıl kadar Mülazım-ı Evvel olarak St. Petersburg Ataşeliği'nde görevine devam etmiştir. 15 Mart 1894 tarihinde babası Kemalpaşazâde Said Bey, Seraskerlik makamına oğlu Cemil Said Bey hakkında bilgi veren bir dilekçe göndererek, geçen iki yıllık süre zarfında oğlunun Rusya'da çok önemli işler başardığını, Rusçayı mükemmel düzeyde öğrendiğini, Rusya'nın askerî yapısı hakkında detaylı bilgiler elde ettiğini ve bunların bir kısmının dilekçeye iliştilmiş olduğunu, Cemil Said Bey'in terfi zamanının da geldiğini hatırlatarak oğlunun yüzbaşılığa terfi ettirilmesi ve hâlihazırda boş olan St. Petersburg Ataşemiliterliği'ne tayin edilmesi talebini iletmiştir. Babası Kemalpaşazâde Said Bey'in bu talebinin kabul edilerek Seraskerlik makamınca yürürlüğe konulduğu 24 Nisan 1894 tarihindeki dilekçesine düşülen nottan anlaşılmaktadır (BOA. Y.MTV.92.29.1.). Belgelerde 1894'te yüzbaşılığa terfi ettiği ve ataşemiliter olarak atandığı tespit edilen Cemil Said Bey, 24 Eylül 1896'dan önce ise Kolağalığına⁶ terfi etmiştir (BOA. BEO. 843.631921.).

Rusya'da görev yaptığı yıllarda görevi icabı düzenli bir şekilde yapılan askerî tatbikatların bir kısmına katıldığı ve bunun için kendisine harcırah verildiği belgelerden anlaşılan (BOA. HR. TH. 216.51.1.) Cemil Said Bey, St. Petersburg Ataşemiliterliği görevine 1899 yılına kadar devam etmiştir. 1 Şubat 1899 tarihinde kabul edilen bir kararla beklemediği bir zamanda rütbesi piyade binbaşılığa terfi ettirilerek Tahran Sefareti Ataşemiliterliği'ne tayin edilmiştir (Cündioğlu, 1998:46). Karar 11 Şubat 1899 tarihli yazıyla kendisine bildirilmiştir (BOA.İ.AS.27.12.1.; BOA.BEO. 1272.62340.; BOA.HR.TH. 222.87.1.; BOA.HR. TH. 223.70.1.). 26 Şubat 1899 tarihinde kararın kendisine tebliğ edilmesiyle birlikte eşi Nimet Cemil Hanım ile aynı yılın Nisan ayı içerisinde Tahran'a hareket eden Cemil Said Bey, 20 Mayıs 1899 tarihinde Tahran'a varmıştır (BOA. HR. TH. 226.108.1.; BOA. HR. TH. 226.108.2.).

Tahran'daki görevine başladıktan beş ay sonra babası Kemalpaşazâde Said Bey, II. Abdülhamid (1876-1909) tarafından Yemen'e sürgün edilmiştir. Bunu daha önce tahmin etmesine rağmen Cemil Said Bey, babasının sürgününden çok etkilenmiş ve bu yüzden II. Meşrutiyet'in ilanına (1908) kadar Tahran'da "mecburi bir sükût içinde" yaşadığını ifade etmiştir (Cündioğlu, 1998:46).

Dokuz yıldan fazla Tahran'da Ataşemiliter olarak görev yapan Cemil Said Bey, II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip İstanbul'a dönmüş ve 1912 yılına kadar İstanbul'da yaşamıştır. 1912 yılında Paris Ataşemiliterliği'ne tayin edilen Cemil Said Bey, 7 Ocak 1914 tarihinde piyade binbaşı olarak emekliye ayrılmıştır. Fakat emeklilik dönemi fazla uzun sürmemiş, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte yeniden silahlı altına alınmıştır (27 Mart 1915). Rütbesi Miralaylığa terfi ettirilen Cemil Said Bey, I. Dünya Savaşı'nda *Kolordu Divan-ı Harbi'nde Dersaadet Ümera Divan-ı*

⁶ Osmanlı döneminde yüzbaşı ile binbaşı rütbelerinin arasında yer alan kolağalığı rütbesi kıdemli yüzbaşılığa karşılık gelmektedir. bkz. Geçer, "Tarihten Günümüze Türk Ordusunda Kullanılan Rütbe ve Semboller", Silahlı Kuvvetler Dergisi, Ocak 2012, S.411, ss.68-85.

Harbi azalığı görevini sürdürmüştür.⁷ 1919 tarihinde ise terhis olmuştur. Daha sonraki dönemlerde imzasını atarken “Emekli Miralay” unvanını kullandığı belgelerde görülmektedir (Müjdecî ve Karakılıç, 2007:193).

Cemil Said Bey, üstlenmiş olduğu görevlerindeki başarısı sebebiyle kendisine Rusya tarafından üçüncü dereceden Saint Anne Nişanı’na (BOA. BEO.842.63133.1.), Padişah tarafından 1897’de dördüncü Mecidiye Nişanı’na (BOA. İ.TAL. 77.44.1.; BOA.HR.TH.199.82.1.), dördüncü rütbeden Saint Aleksandr Nişanı’na (BOA. İ.TAL. 168.47.1.; BOA.TAL. 168.47.1.) ve İran hükûmeti tarafından Şir û Hurşid nişanına (BOA. İ.TAL.214.61.02.) layık görülmüştür.

Askerlik mesleğinden ayrıldıktan sonra da çalışma hayatını sürdüren Cemil Said Bey, 1919-1929 yılları arasındaki on yıllık süre zarfındaki çalışma hayatına dair bilgi vermemesine rağmen bu yıllarda yazı hayatını sürdürdüğü bilinmektedir. 1929 yılında Elektrik Şirketi Tercüme Kalemi Müdürlüğü görevini üstlenen Cemil Said Bey, Hakkı Tarık Us’un 1943’te yazdıklarından, aynı tarihe kadar da çalışmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Fakat bu kurumdan ne zaman ayrıldığına dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Vefat tarihi ise nüfus kayıtlarına göre 15 Şubat 1948’dir (Üsküdar Nüfus kayıtları).

Yazarlık Hayatı

Son dönem Osmanlı bürokrasisinde görev yapmış İstanbul’un meşhur ailelerinden birine mensup olan Cemil Said Bey, devlet terbiyesinin ne olduğunu yakından bilen ve aynı zamanda modern Batı’ya ve onun düşünce dünyasına da küçüklüğünden itibaren aşına bir kişi olarak yetişmiştir. Küçük yaşta olmasına rağmen askerî diplomat olarak St. Petersburg’da ilk yurt dışı görevine atanan Cemil Said Bey, hem uzun yıllar sürecek ataşemiliterlik görevini başarılı bir şekilde icra etmiş hem de farklı alanlarda kendisini geliştirmeye çalışmıştır. Asker kimliğinin yanı sıra mütercim, müellif, müeddip, mütefekkir, münevver ve gazeteci kimliklerini de üzerinde taşıyan Cemil Said Bey, muhtelif alanlarda çalışmalar yürütmüş ve çok sayıda eser ortaya koymuştur. Askerî konulara dair ortaya koyduğu eserlerle birlikte Kur’an-ı Kerim başta olmak üzere tercüme eserleri, hikâyeleri, tiyatro eserleri, lügat çalışması, telif eserleri, gazete makaleleri olan Cemil Said Bey, Osmanlı’nın yaşadığı toplumsal sorunlara, geri kalmışlık sorununa, kadının toplumsal konumuna, eğitim sorunlarına hülâsa Osmanlı toplumunun yaşadığı sorunların tespitine yoğunlaşmış ve çözüm önerileri sunmaya çalışmış bir aydındır.

Muharrirlik Cemil Said Bey’in hayatında önemli bir yer tutmaktaydı. Yazarlık geleneği olan bir ailede⁸ yetişen ve yazarlığa meraklı olan Cemil Said Bey, Mekteb-i Sultani’de okuduğu yıllarından itibaren bu geleneği sürdürmeye çalışmıştır. Cemil Said Bey, ilk çalışmalarını babası Kemalpaşazâde

⁷ M. Müjdecî-C. Karakılıç Cemil Said Bey’in daha önce albaylığa terfi edilmemesinin ehil görülmemesinden olmadığını muhtemelen kadrosuzluktan olduğunu iddia etmişlerdir.

⁸ Yazarlık konusunda çok şanslı bir şekilde dünyaya gelen Cemil Said Bey’in Dedesi Ahmet Kemal Paşa (1808-1886) ve babası Kemalpaşazâde Said Bey (1848-1921) ülkenin yetiştirmiş olduğu önemli yazarlardandır. Çok sayıda eser kaleme almışlardır. Geniş bilgi için bkz. (İbnülemin, 1969); Ayrıca Cemil Said Bey’in eşi Nimet Cemil Hanım da Kadınlar Dünyası’nda çok sayıda makale neşretmiştir. Bkz. Nimet Cemil, Kadınlar Dünyası Dergisi, “Yine mi Taarruz?!” nu.141, ss.10.; “Talak” 142, ss.4-5.; “Roma’da Kadınlar Kongresi”, nu.143, ss.4.; “Meclis-i Mebusan’ın Dikkatine Çocuklarımızı Hırpalamayalım”, nu.144, ss.4-5.; “Hakayık-ı Tekrardan Usanmayalım, nu.145, ss.5-6.; “Zenginlerimiz”, nu.146, ss.2-4.; “Geri Gitmemeli”, nu.147, ss.5-6.; “Edebiyat”, nu.148, ss.4.; “Cevap”, nu.149, ss.5-6.; “Taksim Bahçesi Kimindir”, nu. 150, ss.3-4.; “Yetimhaneye Lüzum Yok mu?”, nu.151, ss.4.; “Yarım Tedbirler”, nu.152, ss.3-4.; yazılarına ulaşılabilir.

Said Bey'in etkisiyle gerçekleştirmiştir. Evindeki ilk hocası olan ve Mekteb-i Sultani'de *Usul-i Terceme ve Kitabet* derslerini de okutan babası Kemalpaşazâde Said Bey'in etkisiyle bu dönemde siyasî konular hakkında ilk yazılarını kaleme alan Cemil Said Bey, bu yazıların zaman zaman dedikodulara konu olacak kadar etkili olduğunu ifade etmiştir. Cemil Said Bey'in basında çıkan ilk yazısı 31 Aralık 1885 tarihindeki *Saadet* gazetesinde çıkan bir eserdir (Cündioğlu, 1998:46).

Yazarlık hayatına önemli katkılar sunan babası Kemalpaşazâde Said Bey'den başka Mekteb-i Sultani'den de önemli destekler almıştır. Özellikle Mekteb-i Sultani'de okuduğu yıllarda edebiyat öğretmeni olan Recaizade Mahmut Ekrem Bey (1847-1914) bu hususta ifade edilmesi gereken önemli kişilerdendir. Ayrıca yazın hayatında kendisine destek olan bir diğer kişi ise Mekteb-i Sultani'den sınıf arkadaşı olan Tefvik Fikret (1867-1915)'ti (Us, s.39).⁹

Mekteb-i Sultani'de okuduğu yıllardan itibaren edebiyata ve yazarlığa meyilli olan Cemil Said Bey'in eserlerine II. Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'a dönüşüne kadar rastlanmamıştır. Bu süre zarfındaki eserleri görevi ile ilgili hazırlamış olduğu resmi yazışma ve raporlardan müteşekkildir. Her ne kadar bu süre içerisinde onun herhangi bir eserine rastlanmamış olursa da yazarlıkla bağı koparmamış olduğu neşredilen eserlerinin kaleme alınma tarihlerinden anlaşılmaktadır. II. Meşrutiyet'ten sonra döndüğü İstanbul'da süreli yayın organlarında makaleler yazması hususunda teklifler almış olması onun yazarlıktan hiçbir zaman el çekmediğini göstermektedir

İstanbul'a dönüşünden sonra onu basın hayatına yeniden kazandıran Ebuzyiya Tefvik Bey (1849-1913)'dir. Cemil Said Bey, Ebuzyiya Tefvik Bey'in teklifiyle *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde "İran Mektupları"¹⁰ adlı köşesinde ilki 2 Haziran 1909'da sonuncusu ise 8 Kânûn-ı Evvel 1909 tarihinde olmak üzere Cemil Said isminin baş harfleri olan C.S. rumuzunu kullandığı makaleler neşretmiştir.¹¹ Cemil Said Bey, bu makalelerinde ağırlıklı olarak İran'da görev yaptığı yıllarda vuku bulan siyasî meseleler ve dönemin siyasî iklimine yönelik değerlendirmelerde bulunmuştur. İran

⁹ Cemil Said Bey Tefvik Fikret'in yazarlık konusunda üzerindeki tesirinden bahsederken "Tefvik Fikret ara sıra hepimizin mizacına uygun şiirler yazar ve sınıf içinde hepimizi az çok şiirle iştigale sevk eden bir edebiyat havası hüküm sürer idi. Nitekim ben de o vakit edebiyat ile iştigale başlamış ve hatta yazdığım birkaç şiiri küçük mecmualarda neşretmiştim." demektedir. (Cündioğlu, 1998:47).

¹⁰ *Tasvîr-i Efkâr*'daki makalelerini Montesquieu'nun "Lettres Persanes" adlı eserinden mülhemle "İran Mektupları" köşe başlığında yayımlayan Cemil Said Bey'in İran'da gelişen siyasî olaylar üzerinden iç politikaya yönelik eleştirilerini dile getirdiği ifade edilse de makalelerin muhtevasına bakıldığında makalelerin iç politikaya yönelik doğrudan bir hedefinin olmadığı anlaşılmaktadır.

¹¹ Cemil Said, İran'da Meşrutîyyet Nasıl Başladı?", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.3, 2 Haziran 1909/20 Mayıs 1325, ss.5-6 ve nu. 4, 4 Haziran 1909, ss.5-6; İran'da Kânûn-ı Esâsî", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.7, 6 Haziran 1909/24 Mayıs 1325, ss.6-7.; "Yeni Şâh'ın Evâil-i Saltanatı", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.10, 9 Haziran 1909/27 Mayıs 1325, s.6-7.; "Emînessultan'ın Keyfiyyet-i Katli", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.16, 15 Haziran 1909/2 Haziran 1325, ss.7-8.; "Rusya ve İngiltere'nin İran Hakkında İtilâfı Nasıl Oldu?", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.22, 21 Haziran 1909/8 Haziran 1325, ss.8 ve nu. 26, 25 Haziran 1909/12 Haziran 1325, ss.7-8.; "Devlet-i Osmâniyye İle Olan Hudud Mes'alesi", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.34, 3 Temmuz 1909/20 Haziran 1325, ss.6-7.; "Meclis'in Dağılmasına İl Teşebbüs ve Tavassut-ı Süferâ", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.36, 5 Temmuz 1909/22 Haziran 1325, s.5-6.; "Sefir-i Osmâni'nin Oynadığı Rol", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.50, 19 Temmuz 1909/6 Temmuz 1325, ss.5-7.; "Şah'a Bomba Atılması", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.58, 28 Temmuz 1909/15 Temmuz 1325, ss.6-7.; "Meclis-i Meb'usân'ın Topa Tutulması", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.65, 4 Ağustos 1909/22 Temmuz 1325, ss.7-8.; "Yağma", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.71, 10 Ağustos 1909/28 Temmuz 1325, ss.7-8.; "İranlıların Âdât ve Ahlâkı", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.78, 17 Ağustos 1909/4 Ağustos 1325, ss.6 ve nu. 91, 30 Ağustos 1909/17 Ağustos 1325, ss.6-7.; "İran'ın Hâli ve İstikbâli", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.105, 13 Eylül 1909/31 Ağustos 1325, ss.6.; "İran Ne Âlemde?", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.112, 20 Eylül 1909/7 Eylül 1325, ss.2-3.; "İran Ordusu", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.123, 1 Teşrin-i evvel 1909/18 Eylül 1325, s.3-4 ve nu. 129, 7 Teşrin-i evvel 1909/24 Eylül 1325, s.3-4 ve nu. 149, 7 Teşrin-i evvel 1909/16 Teşrin-i evvel 1325, ss.3-4.; "İran Ahvâli ve Journal De Saint Petersburg'a Cevap", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.173, 22 Teşrin-i evvel 1909/9 Teşrin-i Sâni 1325, ss.1-2.; "İran Hudûdu Mes'alesi", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.189, 8 Kânûn-ı evvel 1909/25 Eylül 1325, ss.1-2.; Meclis-i Meb'usân'ın Topa Tutulması", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.65, 4 Ağustos 1909/22 Temmuz 1325, ss.7-8.

Mektupları başlığında 19 bölüm olarak yayınlanan makaleleri, dönemin İran'ının siyasi konjonktürünü anlamak açısından çok önemli bilgiler sunmaktadır.

31 Mart Vakası'ndan (13 Nisan 1909) sonra subayların gazete ve mecmualarda yazmalarının yasaklanmasından dolayı süreli yayınlarda yazmayı bırakan Cemil Said Bey, bu süreçte düşünce yapısını içeren en önemli eseri olan "Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?" (Cemil Said, 1330) adlı eserini telif etmiştir. Ayrıca Cemil Said Bey, Harbiye Nezareti'nin emriyle "Ordu'da Adab-ı Muaşeret" ve "İran Ordusu" adlı eserlerini kaleme aldığını ifade etmiştir (Cündioğlu, 1998:47). Araştırmalar neticesinde İran ordusu hakkında hazırlanan eserlerin "İran Ordusu Tarihçesi" (1326) ve "İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale" (1331) isimleriyle neşredildikleri tespit edilmiştir.

Cemil Said Bey'in eserlerini yayınladığı dergilerden biri de *Kadınlar Dünyası'dır*.¹² *Kadınlar Dünyası'nda* feminizm düşüncesi ve toplumsal meselelerle ilgili hikâye ve makaleler neşreden Cemil Said Bey, Kadınlar Dünyası'nın erkek muharrirlerden yazı kabul etmeme politikasından dolayı makalelerinde "Said" isminin Arapça müennes söylenişi olan "Suad" adını öne alarak "Suad Said" mahlasını kullanarak eserlerini yayınlamıştır.¹³ Ayrıca aynı muhtevada "Suad Said" mahlasıyla *Servet-i Fünûn* dergisinde de bazı eserler yayınlamıştır.¹⁴

I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine yeniden silahaltına alınan Cemil Said Bey, bu süreçte muharrirlik hayatına büyük oranda ara vermesine rağmen yine de fırsat buldukça yazın hayatına devam etmiştir. Bu yıllarda feminizm düşüncesini savunma adına *Yıldız Barışıklığı* ve tarihî içerikli *Hacı Murad* adlı iki piyes kaleme aldığını belirtmiştir. Ayrıca uygun bir zaman olduğunu düşündüğü için savaş sonrasında Cemil Said Bey, telif eserlerinin yanı sıra Kur'an-ı Kerim'in Türkçe meali olan "Türkçe Kur'an-ı Kerim" adlı tercümeyi hazırlamıştır.¹⁵ Kur'an-ı Kerim

¹² II. Meşrutiyet yıllarında Osmanlı Devleti'nde çok sayıda kadın dergisi neşredilmesine rağmen Cemil Said Bey'in feminist düşüncenin baskın olduğu Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin yayın organı olan Kadınlar Dünyası (1913-1921) dergisinde eserlerini neşretmesi kadın meselesinde Cemil Said Bey'in durduğu yeri tayin etmek açısından da çok önemli bir veri sunmaktadır. Dergi zaman zaman kesintilere uğramasına rağmen 1921 yılına kadar yayınlanmaya devam etmiştir.

¹³ Kadınlar Dünyası'nda yayınlanan eserleri: Suad Said, "Trokadero Parkında", Kadınlar Dünyası, S. 126, ss.4-6.; "Garpta Derdi Maişet", Kadınlar Dünyası, S. 100-14,1914 Paris, ss.6-7.; "Biraz da Anadolu'ya Bakalım!", Kadınlar Dünyası, S. 145, s.4-5.; Cezmi'nin Hataları", Kadınlar Dünyası, S. 121, ss.10-11; S. 122, ss.10-11; S. 123, ss.10-11; S. 124, ss.9-10; S. 125, ss.9-11.; "Muallime", Kadınlar Dünyası, S. 100-3, s.7; S. 100-4, ss.11-12, S.100-5, ss.10; S.100-6, ss.10-11; sayı 100-7, ss.10.; "Hatıranın Levhası", Kadınlar Dünyası, S. 128, ss.10-11; S. 129, ss.8-9; S. 130, ss.11; S. 131, ss.9-10; S. 132, ss.10-11.; "İnkisar-ı Garam", Kadınlar Dünyası, S. 100-10, ss.10; S. 100-11, ss.12; S. 100-13, ss.11.; "Cenk", Kadınlar Dünyası, S. 100-19, ss.8-10.; Muhtemelen dikkatsizlikten dolayı zaman zaman dergide yayınlanan aynı eserin farklı nüshalarında "Said Suad" mahlasını kullandığı görülmektedir.

¹⁴ Suad Said, "Ali Fikri'nin Vitiriyol Terkiyatı", Servet-i Fünûn, nu. 1154, ss.223.-226-227; nu. 1155, ss.247-250; nu. 1156, ss.274-275.; "Paris Milli Kütüphanesinde", Servet-i Fünûn, nu.1151, ss.154-155.

¹⁵ Cemil Said Bey'in Türkçe Kur'an tercümesine yönelik tartışmalar için bkz. Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C. V, Eser Matbaası, İstanbul 1977.; Hidayet Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.1, İstanbul 1999, ss.159-235.; Düccane Cündioğlu, **Türkçe Kuran ve Cumhuriyet İdeolojisi**, Kitabevi Yay. İstanbul 1998.; Yeni Kur'an Tercümesi, SR, C. XXIV., S. 617, (18 Safer 1343); Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, Yenda Yayın-Dağıtım, C. 1.; Rifat Börekçi, Sebülür-reşad, C.. XXIV, S. 620, (Ekim 1340), s. 349.; Ömer Rıza Doğrul, "Yeni Kur'an-ı Kerim Tercümesi", Tevhid-i Efkâr, 5 Teşrin-i Evvel 1340.; Hafız Yaşar Okur, **Atatürk'le On Beş Yıl Dini Hatıralar**, Sabah Yay., İstanbul, Tarihsiz.; Ahmet Hamdi Aksekili, "Türkçe Kur'an" Namındaki Kitab'ın Sahibi Cemil Said Beye", SR, C.XXIV, S. 624, s.403-406, 6 Teşrin-i Sani 1340.; Şeyhulislâm Mustafa Sabri, **Dini Müceddidler**, Sebil Yayinevi, İstanbul 1969, s.208.

tercümesinin yanı sıra “Ölenle Ölünmez” adlı bir tercüme roman da hazırlamıştır. Cemil Said Bey, ayrıca 1929 yılında bir kitapçının talebi üzerine Fransızca-Türkçe bir Lügat da hazırlamıştır.¹⁶

Cumhuriyet döneminin ilk meal çalışmalarından olan “Türkçe Kur’an-ı Kerim” adlı tercüme eseri basıldığı dönemde önemli tartışmalara konu olduğu gibi daha sonra Cumhuriyet döneminin önemli projelerinden olan din dilinin Türkçeleştirilmesi bağlamında 1932 Ramazan’ında Türkçe Kur’an okuma denemelerinde de ilk olarak bu tercümeden yararlanılması önemli tartışmalara neden olmuştur.

Cemil Said Bey’in Düşünce Yapısı

Coğrafi keşifler, Rönesans, Reform, Sanayi inkılabı ve Fransız İhtilali (1789) gibi büyük içtimaî, iktisadî ve siyasî inkılaplar Avrupa toplumsal yapısını köklü değişimlere uğrattırırken dünyada da önemli tesirleri olmuştur. Avrupa merkezli yaşanan bu değişimden en fazla etkilenen devletlerden biri Avrupa’ya komşu olan Osmanlı Devleti’dir. Avrupa’da da geniş bir coğrafyada hâkimiyet kuran Osmanlı Devleti Avrupa’daki bu değişimi yakından hissetmiştir. Avrupa’daki büyük değişimin neticelerini ilk olarak askerî alanda yaşayan Osmanlı, askerî alanda önemli ıslahatlar gerçekleştirmiştir. Fakat mesele salt askerî alan ile sınırlı değildi. Osmanlı Devleti de çok geçmeden kapsamlı ve köklü bir değişim ve dönüşüm ile karşı karşıya olduğunu anlamıştır. III. Selim (1789-1808) döneminden itibaren özünde askerî ağırlıklı olmakla birlikte Nizam-ı Cedit gibi kapsamlı çözümler üretilmeye çalışılırken ilerleyen süreçlerde Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, I. ve II. Meşrutiyet’in ilanı, Meclis-i Mebusan’ın açılması gibi daha kapsamlı ıslahat programları yürürlüğe konularak Batı’da yaşanan değişime ayak uydurulmaya çalışılmıştır.¹⁷

Osmanlı Devleti’nin yenileşme çabalarına rağmen Batı Osmanlıya “hasta adam” tanımlaması yapmaktaydı (Creasy,1961:xi).¹⁸ Osmanlı’daki ıslahatların temel hedefi de hasta adamı iyileştirme ve eski sağlığına kavuşturma ile ilgiliydi. Osmanlı’daki yenileşme adımları ilk olarak yenilikçi ve muhafazakârlık (Ongunsu,1999:2) düşüncelerinin doğuşuna neden olurken zamanla bu düşünce akımları daha da çeşitlenerek yeni fikrî cereyanlara evrilmiştir. Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık, Turancılık, Türkçülük, Adem-i Merkeziyetçilik fikrî cereyanların belli başlı olanlarıydı. “Hasta adam”ı kurtarmak ortak fikri ile hareket eden bu fikrî cereyanlar arasında farklı tonda da olsa hepsinin bir ortak paydası da Batıdan beslenen ideolojiler olmasıydı. Hangi fikrî akım içerisinde yer alırsa alsın Osmanlı aydınları arasında değişimin bir zorunluluk olduğu fikri kabul görmüştü. Yenilik, ihya, ıslah, imar, tanzimat ve tecdit kavramları etrafında tartışmalar sürerken nasıl bir değişim ihtiyacı olduğu çerçevesinde tartışmalar da yoğunlaşarak devam etmiştir. Bu tartışmalara katılan aydınlardan biri de Cemil Said Bey’dir.

Cemil Said Bey, medeni dünyanın iki hususta önemli gelişme kaydettiğini belirtmiştir. Birincisi ilim ve fen alanında, ikincisi ise mal akışındaki olağanüstü düzeydeki artıştır. Cemil Said Bey, ilmî alanda yaşanan büyük gelişmeler ve mal dolaşımının geçim üzerinde yaşattığı daralmadan dolayı

¹⁶ Cemil Said Bey’in aktarımına göre piyesler Burhaneddin Kumpanyası tarafından Tepebaşı Tiyatrosu’nda birçok defa oynanmış ve halktan yoğun ilgi de görmüşlerdir (Cündioğlu, 1998:47); Fakat Cemil Said Bey’in “Yıldız Barışıklığı”, “Hacı Murad” adlı piyesleri ve “Fransızca-Türkçe Lügat” adlı eserine bugüne kadar ulaşamamıştır.

¹⁷ Osmanlı modernleşmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Bilal Eryılmaz, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yay., Ankara 2010.; Komisyon, Tanzimat I-II, M.E.B., İstanbul 1999.

¹⁸ Zeine N. Zeine tarafından yazılan giriş “Avrupa’nın hasta adam” tanımlamasını Londra’yı 1844’te ziyaret eden Rus politikacı Çar Nikolas tarafından yapılmasına rağmen aslında tanımlama Avrupalı devletler tarafından da kabul edilmekteydi.

Avrupalıların sömürgecilik faaliyetlerine başladığını belirtmiştir. Avrupalıların Osmanlı'yı da sömürmek istediğini ancak bunun Osmanlı için uygulanabilir olmadığını ifade etmiştir. Osmanlı'nın sömürgeleştirilmesinin önünde iki engel vardı: Birincisi Osmanlı Devleti'nin toprakları zayıf olsa da savunmasız olmadığı ve bu topraklarda çalışan gayretli insanların olduğuydı (Cemil Said, 1330:53). İkincisi ise Osmanlı Devleti'nin stratejik konumundan dolayı onu sömürgeleştirmek isteyen devletler arasında çıkar çatışması yaşanmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin bu güne kadar sömürgeleştirilememesinin Osmanlı'nın gücünden kaynaklanmadığını, stratejik konumundan dolayı Avrupalı devletlerin çıkar çatışmasına dayandığını savunan Cemil Said Bey, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü uzun süre savunmasını da bu çıkar çatışmasından kaynaklandığını belirtmiştir (Cemil Said, 1330:20).

Avrupa devletleri Osmanlı üzerindeki çıkar çatışmasından dolayı uzun süre Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumuştur. Fakat uzun süre Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruyan Avrupa, bir anda bu politikadan vazgeçmiştir. Cemil Said Bey'e göre Avrupa'nın Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü savunmaktan vazgeçmesinin temel nedeni Osmanlı'nın toplumsal farklılıkları yönetme kabiliyetini kaybetmesiydi. Farklı unsurlar arasındaki uyumsuzluk ve kargaşayı kendi çıkarlarına aykırı gören Avrupa, bu nedenle Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden vazgeçmiş ve Osmanlı'yı parçalama siyasetini yürürlüğe sokmuştur (Cemil Said, 1330:20 vd.).

Uzun süre farklılıkları birlik ve düzen içerisinde yaşatan Osmanlı neden son dönemde bu yeteneğini kaybetti? Cemil Said Bey'e göre Osmanlı'daki farklı unsurlar arasında birlik ve düzeni sağlayan ana unsur Türklerdi. Fakat Kırım Harbi'nden sonra durumun Türklerin aleyhine bozulduğunu belirtmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) gayrimüslim unsurlara tam bir serbestlik verilip, onların gelişim ve ilerlemelerine hizmet edilirken Türklere ve Müslümanlara ise fazlasıyla baskı kurulduğunu iddia etmiştir. Türk ve Müslümanların yüzlerce yıl önceki durumlarında bırakıldığını, bir iki okul haricinde onların fikrî aydınlanmaları (tenvir-i fikr) için hiçbir çabanın sarf edilmediğini ifade etmiştir. Bu durumu bir tür intihar olarak değerlendiren Cemil Said Bey, bu nedenle daha önce otoriteyi sağlayan, huzur ve güveni tesis eden Türklerin geri kaldıklarını, gelişmiş ve ilerlemiş olan gayrimüslimleri idare edemez duruma geldiklerini ileri sürmüştür (Cemil Said, 1330:21).

Osmanlı'da toplumsal farklılıklar arasındaki ahengin bozulmasından dolayı çıkarları zarar gören Avrupa'nın endişelerinin arttığını ve Osmanlı aleyhine bir siyaset geliştirdiklerini belirten Cemil Said Bey, Osmanlı Devleti'nin yeniden eski gücüne kavuşması ve farklılıkları ahenk içinde idare edebilme kabiliyetini elde etmesi durumunda Avrupa'nın yeniden Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacağını iddia etmiştir. Cemil Said Bey, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nden ıslahat taleplerini ve yapılan ıslahatları desteklemelerinin de bu çerçevede okunması gerektiğini savunmuştur. Ancak tüm bu olumlu yaklaşımlara rağmen Cemil Said Bey, İttihat ve Terakki'nin ve aydınların devletin ilerlemesi ve yükselmesinin önündeki zincirleri kıramadığını, medeniyet yanlılarının umudunu ve beklentisini boşa çıkardığı iddiasında bulunmuştur. Bu süreçte her şeye rağmen önemli gelişmeler yaşandığını, okulların çoğaldığını, kötü idare ve kötü niyetlilerin önüne geçildiğini, nispeten iyi yetişmiş memurların atandığını ancak tüm bu olumlu gelişmelere rağmen durumun düzelmesi için daha köklü bazı inkılapların yapılması gerektiğini dile getirmiştir (Cemil Said, 1330:21 vd.).

Osmanlı'nın yaşadığı bu derin sorunlardan dolayı payidar olamayacağı fikrinin Avrupa'ya yayılmasıyla birlikte Avrupa'nın Osmanlı'ya bakışının değiştiğini belirten Cemil Said Bey, böylece

kötüye giden durumun daha da hızlandığını söylemiştir. Neticede Balkanlarda birbirlerine düşman olan devletlerin bile Osmanlı aleyhine ittifak yaptıklarını ve Osmanlı'ya karşı galibiyet kazandıklarını ifade etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları (1912-1913)'ndan mağlubiyetle ayrılması Avrupa'nın Osmanlı hakkındaki tavrını daha da netleştirmiştir. Cemil Said Bey, Balkan Savaşlarından sonra Avrupa'nın artık istiklâlimizi ve toprak bütünlüğümüzü korumaktan vazgeçtiğini ve bir dünya savaşına yol açmayacak şekilde Osmanlı'nın dağılmasına odaklandığını ileri sürmüştür. Artık Osmanlı Devleti'nin dağılması, büyük devletlerin iç dengeleri sayesinde sadece zamana bırakıldığını ifade etmiştir(Cemil Said, 1330:22 vd.).

Avrupa'nın bu politik değişiminin taassuptan kaynaklanmadığını belirten Cemil Said Bey, şartların değişmesiyle Avrupa'nın Osmanlı'ya karşı olan negatif yaklaşımının da değişeceği fikrindeydi. Uluslararası ilişkilerde geçerli akçenin güç olduğunu vurgulayan Cemil Said Bey, sahip olunan güç oranında milletlerin başarılı olabileceğini dile getirmiştir. Toprak paylaşımı hususunda da bu esasın geçerli olduğunu belirterek Avrupa'nın Osmanlı'ya yönelik politikasını değiştirmesinin tek sebebinin Osmanlı'nın zayıflamasından kaynaklı olarak yaşanan otorite boşluğuna dayandırmıştır. Avrupa'da din ile devlet işlerinin tamamen birbirinden ayrıldığını, Avrupa devletlerinin siyasetlerinde siyaset ve iktisat ile ilgili meselelerin dinî mülâhazalardan bağımsız olarak ele alındığını belirten Cemil Said Bey, Avrupa siyasetinin duruma ve zamana göre yeniden şekillendirildiğini belirtmiştir. Ülkemizde de eşi görülmemiş ciddi bir faaliyetin söz konusu olduğu, bu hızla devam edilmesi durumunda sanayinin gelişeceği, eğitimde ilerlemenin sağlanacağı, ülkenin imar edileceği ve Avrupa medeniyetinin ülkemizde gelişmesi ve inkişaf etmesini engelleyen unsurların ortadan kaldırılacağı öngörüsünde bulunmuştur. Bu gelişmelerin yaşanması durumunda ise Avrupa'nın mevcut siyasetinin lehimize değişeceğini iddia etmiştir(Cemil Said, 1330:24 vd.).

Osmanlı'nın dağılma ve parçalanma tehlikesi altında olmasının temel nedeninin medeniyetten geri kalınması olduğunu belirten Cemil Said Bey, bu durumu kurtlar ortasında kalmış koyuna benzetmektedir. Ona göre kurtuluş koyun olmaktan çıkıp kurt olmaktır. Kurt olmak yani medenileşmek ya da bir başka ifadeyle Avrupalılaşmaktır. Osmanlıyı kurtlar ortasındaki koyun metaforuyla izah eden Cemil Said Bey'in düşüncesinin temel amacı kurtlar ortasındaki koyunun nasıl kurtarılacağı ve yeniden nasıl kurt olunacağına dairdir.

Osmanlı Türkiye'sinde yaşanan en temel problemin medenileşme olduğunu savunan Cemil Said Bey, medenileşmenin bir tercih değil kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu düşüncesindeydi. Bu nedenle cehalet ve taassuptan kaynaklı medeniyetin hayırlı girişimlerini engellemeye yönelik çabaları nafi girişimler olarak değerlendirmiştir. Medenileşmenin bir ihtiyaç olduğunu belirterek zamanı geldiğinde çağın ihtiyaçlarının bir sel gibi önüne çıkacak her şeyi alıp götüreceğine hiç şüphesi yoktu. Ancak onun endişesi, gelecek olan bu selin aynı zamanda gücü oranında zarar da vereceği ve tahripkâr sonuçlar doğuracağı ile ilgiliydi. Bu endişeden dolayı Cemil Said Bey, çağın ihtiyaçları karşısında var olan bu engelleri iradi olarak kaldırılmasını savunmaktaydı (Cemil Said, 1330:38).

Batılılaşma hususunda radikal yol bir yol benimseyen Cemil Said Bey, Batıcı aydınlar ile aynı düşünce doğrultusunda Avrupa'dan başka bir medeniyet olmadığını savunmaktaydı. Bu nedenle Batı medeniyetinin gülüyle dikeniyile alınması gerektiği görüşündeydi. Avrupa'nın sadece ilim ve tekniğini değil ahlak ve adap kaidelerinin de alınmasının gerekliliğini vurgulamıştır. "Avrupa adatının iyisini alalım, fenasını bırakalım." gibi sözlerin ciddi ve makul karşılanamayacağını, kimsenin bir fenalığı isteyerek kabul edemeyeceğini belirterek her gülün dikeniyi olduğu gibi

medeniyetin de kötü taraflarının olduğunu; Avrupalıların da bunların ıslahına çalıştıklarını ileri sürmüştür. Cemil Said Bey, Avrupa hayatının ne kadar süratli bir şekilde hayatımıza girerse devletimizin temelini de o kadar sağlamlaşacağını ifade etmiştir(Cemil Said, 1330:59).

Osmanlı toplumunda medenileşmenin önündeki asıl engelin yabancı düşmanlığı olduğunu belirten Cemil Said Bey, bu olumsuz düşünce ortadan kaldırılmadığı müddetçe medenileşmenin mümkün olmayacağı görüşündeydi. “Xénophobie-ksenofobi” diye tabir edilen yabancı düşmanlığını bir medeniyet sorunu olarak değerlendiren Cemil Said Bey, yabancı düşmanlığının taassuptan kaynaklanmadığını ileri sürerek bunun küçük yaşta kazanıldığını ifade etmiştir. Müslümanların kendileri dışında kalan yabancıları, ayırt etmeksizin “el-küfrü millet-i vâhide” demek suretiyle bütün yabancıları birbirleriyle eşitleyen tavırlarının çok tehlikeli olduğunu belirten Cemil Said Bey bu şekilde yabancı düşmanlığının sürdürülmesinin yabancıları değil Osmanlı'nın iç ve dış siyasetini vuracağı tehlikesine dikkat çekmiştir(Cemil Said, 1330:9 vd.).¹⁹

Yenileşmenin İçtimai Temelleri

Osmanlı Devleti yenileşme tarihi uzun bir geçmişe sahiptir. Fakat yenileşme tarihine bakıldığında içtimai yapının uzun süre gözden ırak tutularak askerî alanı merkeze alan ıslahatlar gerçekleştirilmiştir. Fakat Cemil Said Bey medeni bir toplumun inşa sürecine yoğunlaşmış ve medenileşmeyi sosyolojik değişim üzerine temellendirmiştir. Devletin kurtuluşunun askerî alandaki reformlarla mümkün olabileceğini düşünüp ordunun güçlendirilmesini isteyenlere karşı Cemil Said Bey, toplumsal dinamiklerin önemine işaret etmiştir. Çünkü askerî modernleşme alanında gerçekleştirilen onca ıslahat çalışmalarına rağmen yenilgilerin önü alınamamış ve arzulanamamıştır. Çünkü yaşanan sorunlar daha köklü olduğu fikri güçlenmiştir. Cemil Said Bey de sorunun teknik bir meseleden ziyade yapısal olduğu düşüncesindeydi. Bu nedenle Cemil Said Bey, meselenin askerî yetersizliğe indirgenmesinin sorunun tespitini ıskalamak anlamına geleceğini belirterek hakiki teceddüdün içtimai meselelere ilim ve fen temelinde çözüm aranması olduğunu ifade etmiştir. Bu çerçevede “Türk milletinden Alman ordusu çıkmaz” sözünün abartılı bir ifade olmadığını belirten Cemil Said Bey, iyi bir ordunun da içtimai sorunlarını halletmiş bir toplumda kurulabileceğini savunmuştur (Cemil Said, 1330:3).

Osmanlı Devleti'nin kurtlar ortasındaki koyun olmaktan kurtulmasının yegâne çözümü medeni hayata ulaşmak, yani medenileşmek olduğunu savunan Cemil Said Bey, yenileşmenin de bu amaca yönelik olması gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre Osmanlı toplumu zaten Tanzimat-ı Hayriye'den bu yana Avrupa ile ülfet etmekteydi (Cemil Said, 1330:54 vd). Ancak medenileşme kendi haline bırakılarak gerçekleşmeyeceği aşikârdı. O hâlde ne yapmak gerekiyor? Öncelikle yapılması gereken medeni bir toplum için içtimai yapı hazır hâle getirilmelidir. Toplumsal

¹⁹ Yabancı düşmanlığının küçük yaşta kazanıldığını belirten Cemil Said Bey, bunun birkaç noktada milletimize zarar verdiğini savunmuştur. Birincisi toplumsal bir ayrılmaya neden olacağı için aynı hukuka tabi medeni bir toplum inşa edilmesine sekte vuracaktır. Bu aslında her şeyden önce toplumsal barışı tehdit edecektir. İkincisi medeni milletlerin toplumsal yapılarını takdir edemediğimiz için onların fen ve ilminden de uzak kalmamamıza neden olacaktır. Yabancıların ilminden uzak kaldığımız takdirde ise onlarla iç içe yaşasak bile çağdaş medeniyetten yeteri kadar yararlanamayız. Üçüncü zarar ise karşı tarafta bir düşmanlık duygusunu geliştireceği için yabancıların aleyhimize birleşmesi tehlikesidir. Bu da siyasi ve askerî olarak kaybedeceğimiz anlamına gelecektir. Bunun bir örneğinin zamanında Çin'in başkenti Pekin'de gerçekleştiğini belirten Cemil Said Bey, Pekin'de yabancılarla karşı yaşanan Boxer Ayaklanması'nın Avrupa devletleri ile Japonya'yı bir araya getirdiğini ve hatta her fırsatta birbirlerine düşmanlık yapan Almanya ve Fransa'nın bile buraya diğer devletlerle birlikte asker gönderdiklerini ifade etmiştir (Cemil Said, 1330:16 vd.).

dinamikler üzerinden şekillenen medenileşme için tüm toplumsal dinamikler harekete geçirilmelidir.

Medenileşmenin içtimaî dinamiklerine dikkat çeken Cemil Said Bey'in işaret ettiği en önemli dinamik eğitimidir. Siyasî, iktisadî, askerî ve içtimaî tüm sorunların çözümünün iyi bir eğitimden geçtiğini savunan Cemil Said Bey, eğitimde de Batı'da gelişen ilim ve fennin merkeze alınmasını ve yaşanan sorunların bu temelde çözülmesi gerektiğini düşüncesindeydi. Askerî zaferlerin dahi "ilim ve fen" temelinde gerçekleştirilecek iyi bir eğitim ile mümkün olacağını savunan Cemil Said Bey, ilim ve fen ile mücehhez bir ordunun teşekkülünün de iyi bir eğitime bağlı olduğunu ifade etmiştir. Eğitimsiz bir ordunun neferlerinin kendi görevlerini bile hakkıyla yerine getiremeyeceğini görüşündeydi.²⁰ Eğitimi okullarla sınırlandırmayan Cemil Said Bey ailede, fabrikalarda, müzelerde, sokaklarda ve hayatın her alanında yaygınlaştırılması ve hâkim hâle getirilmesi gerektiğini, bunun başarılabilmesi için de Avrupa hayatının ülkemize transfer edilmesi gerektiğini savunmuştur (Cemil Said, 1330:3 vd.).

Cemil Said Bey, sadece ilim ve fennin öğretildiği bir eğitim anlayışının da yetersiz olduğunu aynı zamanda bireyin yetişmesinde edebiyat, tiyatro, güzel sanatlar ve musiki eğitiminin önemine işaret etmiştir. Medeni hayatın tesisi için özellikle sanayi-i nefise, tiyatro, musiki ve musikide kadın sesinin kullanılmasının çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Cemil Said Bey, toplumsal hayatımızda sanayi-i nefise, tiyatro ve kadın konusunda büyük eksiklikler olmasının yanı sıra ayrıca halkta da bu değerlere karşı bir direniş ve düşmanlığın olduğunu dile getirerek medenileşmenin önündeki engelleri ifade etmiştir (Cemil Said, 1330:56).

Milletin terakki etmesi için kadın meselesinin çok önemli olduğunu ifade eden Cemil Said Bey, kadınların eğitimine büyük önem vermiştir. Toplumun yarısını temsil eden ve gelecek nesilleri de yetiştirecek olan kadınların eğitimini medenileşme açısından oldukça önemsemiştir. Kadınların eğitimi açısından okulların yetersiz olduğu eleştirisinde bulunan Cemil Said Bey, kadın eğitiminin okullarla sınırlandırılmasını doğru bulmamıştır. Özellikle başkentteki eğitimli kadınlara büyük görev düştüğünü ifade ederek eğitimli kadınların taşradaki kadınların eğitilmesi konusunda sorumluluk almaları gerektiğini ifade etmiştir. Medenileşme açısında sadece kadınların eğitilmesi ile yetinilmemesi gerektiğini savunan Cemil Said Bey, ayrıca kadınların erkeklerle birlikte mesai hayatına katılmaları, sosyal hayatta aktif bir rol almalarını de toplumun medenileşmesi yönünden oldukça önemsemiştir. Cemil Said Bey, kadınların eğitimi, erkeklerle birlikte mesai hayatına katılımı, toplumsal hayattaki konumunu sadece içtimaî yapının değişimindeki rolü açısından değerlendirmemiştir. Kadının toplumsal konumunu medeniyetin ayırt edici bir unsuru olarak da ele almıştır.²¹

Cemil Said Bey'in içtimaî yapının değişiminde önemli bir rol biçtiği temel dinamiklerden biri de medeni cesaret sahibi aydın insanlardır. "*Gelişmenin ve ilerlemenin kaynağı çalışmak ise onun ayırıcı vasfı da cesarettir*" diyen Cemil Said Bey, milletin irfan seviyesini sahip olunan medeni cesarete göre değerlendirmiştir. Türkçede "courage civique" tabirinin karşılığı olarak "medenî

²⁰ Cemil Said Bey, İranlı bir mebus ile gerçekleştirdiği bir sohbette İranlı mebusun ne yapılması gerektiği hususunda kendisine danışması üzerine hangi alanda olursa olsun sorunların çözümü isteniyorsa mutlaka iyi bir eğitimin şart olduğunu ifade etmiştir. Cemil Said, 28 Temmuz 1909/15 Temmuz 1325:6).

²¹ Geniş bilgi için bkz. Suad Said, "Biraz da Anadolu'ya Bakalım!", Kadınlar Dünyası, S.145, ss.4-5.; Suad Said, "Garpta Derdi Maişet", Kadınlar Dünyası, S.100-14, ss.6-7.Suad Said, "Trokadero Parkında", Kadınlar Dünyası, S. 126, s.4-6.

cesaret”²² kullanılsa da Cemil Said Bey’e göre henüz medeni cesaretini kazanmış insanlarımızın sayısı çok azdır. Cemil Said Bey, yenileşme döneminde gerekli ıslahatların yapılması hususunda yaşanan tereddüt ve kararsızlığın temel nedeninin medeni cesaretin olmayışına dayandırarak medeni cesaretin yenileşme teşebbüslerindeki önemine işaret etmiştir. Ancak Cemil Said Bey, halkın büyük bir kısmının iyiyi ve kötüyü seçemeyecek düzeyde cahil, medeniyet ve terakkiye düşman olmasından dolayı halkın medeni cesarete sahip olmasına olumsuz yaklaşmaktadır. Cemil Said Bey, aydınların medeniyet yolunda atacağı adımları engellemeye ve aydınları yok etmeye çalışacaklarını belirterek cahil halkın medeni cesarete sahip olmasının olumsuz neticelere yol açacağını ifade etmiştir. Ancak bu yaklaşımına rağmen o yine de medeni cesareti yok edecek adımlardan ziyade medeni cesarete alıştıranların ilim ve irfan dairesinde terbiye edilmesi gerektiğini savunmuştur. Ancak ona göre diğer insanlara nazaran en fazla medeni cesarete sahip olması gerekenler aydınlardır (Cemil Said, 1330:45 vd.).

Aydınların manevi gücü maddi güç gibi faydalı bir şekilde kullanımını temin etmekle yükümlü olduklarını ifade eden Cemil Said Bey, medenileşme hususunda yaşanacak bazı olumsuzluklardan dolayı Avrupalılaşmaktan imtina edilmesini doğru bulmamaktadır. Medeni cesaret sahibi olmayı da en fazla bu hususta hissetmektedir. Medenileşme yolundan dönülemeyeceğini belirten Cemil Said Bey, terakkiyi tevkif ve tehir etmenin devlet, millet ve İslam âlemine ihanet olduğunu, Avrupalılar ile siyaset sahasında istediğimiz kadar mücadele edebileceğimizi ancak şapkaliya asla nefret ve husumet besleyemeyeceğimize dikkat çekerek bu hususta medeni cesareti terk etmememiz gerektiğini ifade etmektedir (Cemil Said, 1330:59).

Medeni Toplum

Cemil Said Bey’in içtimaî yapıda değişim gerçekleştirme düşüncesinin temelinde medeni bir toplum yaratma fikri vardı. Medeni toplumun inşası için gerekli altyapı hazırlandıktan sonra asıl hedef medenileşmektir. Medeniyetin temsilcisi ise Avrupa idi. O halde medenileşmek için Avrupalılaşmak gerekiyordu. Avrupalılaşmak, Avrupa’nın ilim ve tekniği başta olmak üzere bir bütün olarak Avrupa toplumunun özelliklerinin alınmasını gerektiriyordu. Çünkü Avrupa medeniyetin temsilcisi olarak görülüyordu. Elbette medeniyet sadece Avrupa toplumuna has değildi. Diğer toplumlar da medeniyetin bazı vasıflarına sahipti. Bu nedenle Cemil Said Bey, medeniyet tanımlaması yapmaktan ziyade medeni toplumun vasıflarına odaklanmakta ve bir toplum bu vasıflara ne kadar sahipse o kadar medeni bir toplum olduğu düşüncesindeydi. Bu çerçevede Cemil Said Bey, medeniyette geri kalınmış olursa da Türk milletinin de medeni milletler arasında olduğu düşüncesindeydi. Medeni âlemden bahsederken sadece “Avrupalılar” ya da “Frenkler” diyerek kendimizi dışarda bırakmanın caiz olmadığını savunmaktaydı (Cemil Said, 1330:6). Ancak yine de çağdaş medeniyetin temsilcisi olarak Avrupa toplumunu kabul etmektedir. Bundan dolayı tam medenileşme için toplumun her yönüyle Avrupalılaşması gerektiği düşüncesindedir. O halde medenileşmek için hangi değer ve vasıfları sahip olmak gerekiyor?

²² Cemil Said Bey medeni cesareti “Bir hakikatin söylenmesinde ve inşa olunmasında büyük bir faide ma’mul olduğunu bilirsiniz fakat o hakikat umumen yanlış anlaşılabilir ve halka tashih-i zeban ettirmeğe kalkışmak tehlikeli bulunmuş iken siz o tehlikeyi göze alarak doğruyu söylerseniz işte bu bir cesaret-i medeniyedir.” şeklinde tanımlamıştır. Tüm tehlikeleri göze alarak hakikati dile getirmeyi medeni cesaret olduğunu belirten Cemil Said Bey, tarihimizdeki medeni cesaret için en büyük örneğin ise Mustafa Reşit Paşa (1800-1858) olduğunu iddia etmiştir (Cemil Said, 1330:47 vd.).

1. İntizam ve İnzibat Fikri

Cemil Said Bey medeni bir toplumun vasıfları arasında zikrettiği en önemli özellik intizam ve inzibattır. Gelişmenin ve ilerlemenin temelinde intizam ve inzibat fikrinin yattığını belirten Cemil Said Bey, “İnsânların bâ’is-i terakkî ve te’âlisi ve medeniyet-i hâzırının üssül-esâsı inzibât ve intizâmdır” (Cemil Said, 1330:5) sözüyle çağdaş medeniyetin “inzibât” ve “intizâm” üzerine temellendiğini ifade etmiştir. İntizam nizamlı, tertipli, düzgün olma, düzgünlük gibi anlamlara gelirken (Şemseddin Sami, 1978:172.; Develioğlu, 1970:530) inzibat ise yolunda olma, umumi emniyetin yolunda olması ve sağlamlaşması anlamlarına gelmektedir (Şemseddin Sami, 1978:178.; Develioğlu, 1970:531)

İntizam fikrini geliştirmiş, ilerlemiş ve çağdaş medeniyetin de önemli bir vasfı olarak değerlendiren Cemil Said Bey, intizamı sadece hâlihazırdaki Batı medeniyetinin bir vasfı olarak değil tüm medeni toplumların üzerinde oturduğu ortak temel olduğu fikrindeydi. İnsanoğlunun kâinatın bir parçası olduğunu, ilerlemek ve gelişmek için de parçası olduğu bu mükemmel kâinat düzeninden ders alması ve onu taklit etmesi gerektiğini dile getirmiştir. Her şeyin devamlılığının ve terakki etmesinin düzen ve intizamla mümkün olacağını hatırlatan Cemil Said Bey, çağdaş medeniyetin de başta ilim ve fen olmak üzere hayatın tüm alanlarında bu düzen esasına dayanarak büyük ve sağlam adımlarla ilerlediği tespitine yer vermiştir. Medeni milletlerde tek tek her zihne intizam fikrinin yerleştiğini, bu fikrin genel bir kural haline geldiğini belirten Cemil Said Bey, medenileşme arzusunda olan hiçbir milletin bu konuda diğerinden geri kalmamaya gayret ettiğini dile getirmiştir (Cemil Said, 1330:5).

Türk milletinin Avrupa medeniyetine kapılarını açmış olması fikr-i intizâmın biraz olsun zihinlerine yerleştiğinin bir göstergesi olduğunu belirten Cemil Said Bey, intizam fikrinin toplumsal hayatta kabul gördüğünü gösteren pek çok örnek olduğunu ifade etmiştir. İş giriş-çıkış saatlerinin aynı olması, aynı saatte öğle molasının verilmesi, kurumlarda giriş-çıkış kapılarının ayrı olması düzen fikrinin toplumsal hayatta kısmen de olsa kabul gördüğünü belirtmiştir. Eskiye nazaran memlekette belli bir düzenin oturduğunu ifade eden Cemil Said Bey, medeniyet için bu düzeni sürdürülebilir kılmanın esas olduğunu dile getirmiştir (Cemil Said, 1330:6).

İntizam fikrinin eğitimle kazandırılacağını belirten Cemil Said Bey’e göre eğitimin düşük olduğu toplumlarda ise inzibat gereklidir. “Herkesin diğerinin hukûkuna asla tecâvüz etmemesi ve kendi hukûkunu şiddetle muhâfaza etmesi” şeklinde inzibatı tanımlayan Cemil Said Bey, “Fikr-i inzibât fikr-i intizâm ile tev’emdir. İnzibât intizâmın kuvve-i te’yidiyyesidir. Binâ’en-aleyh bu kuvvet mevcûd olmadıkça intizâmın bekâsı pek müşkil olur.” (Cemil Said, 1330:7) açıklamasında bulunarak intizam fikri için inzibatın gerekliliğini savunmuştur. Cemil Said Bey “inzibat”ı hukuk üzerine bina etmiştir. Yani intizam “hukuk düzeninin” korunması ile kaim olacaktır. Hukukun güvencede olmaması intizamı yok ettiği gibi hukukun egemenliği de intizamın güvencesidir. İntizamın sağlayıcısı olarak hukukun korunması, medeniyetin temel taşı olarak düşünülmüştür. İnzibat, intizam fikrini güçlendirirken inzibat olmadan intizamın bekasından da söz edilemez.

İntizam ve inzibatın sağlanabilmesinin hukuk düzeninin korunmasına bağlı olduğunu savunan Cemil Said Bey, her hakkın kanunlarla belirlenmesi gerektiği düşüncesindeydi. Kanunların da herkesin anlayabileceği tarzda açık, seçik ve herkesin haklarını koruyan bir şekilde kaleme alınması gerektiğini ifade etmiştir. Hukuk karmaşasının ortadan kaldırılmasını savunan Cemil Said Bey,

yapılacak kanunların “doğal” ve “nefsü’l-emr”e uygun olması gerektiğini ileri sürmüştür. Cemil Said Bey, “doğal” ve “nefsü’l-emr” ifadeleriyle doğal haklara ve doğal hukuka²³ işaret ederek insanın doğasına aykırı ve zorlama kanunların uygulanmasının güç olacağını belirtmiştir (Cemil Said, 1330:8). Ayrıca medeni bir toplumda hukukta birliğin olması gerektiğini savunan Cemil Said Bey, Osmanlı toplumunda herkes için ayrı ayrı kanunların geçerli olmasından ziyade herkes için geçerli olan bir hukuk düzeninin oluşturulması gerektiğini savunmuştur.

Medenileşmek için her şeyi Avrupa’dan almak zorunda olduğumuzu belirten Cemil Said Bey, inzibat fikrinin de oradan alınması gerektiğini savunmuştur. Avrupa’da her toplumsal kesim için ayrı ayrı kanunlar yapmak yerine herkes için geçerli olan kanunların yapılması gerektiğini söyleyerek Osmanlı Devleti’nin yabancıları ve gayrimüslimleri Müslümanlaştıramayacağına göre onların hürriyetlerini kısıtlamak yerine Müslümanlara yabancıların sahip olduğu hürriyetleri vermek suretiyle hukuk birliğinin sağlanmasını ve böylece inzibatın korunabileceğini savunmuştur (Cemil Said, 1330:9).

2. Basın Hürriyeti

Cemil Said Bey’in düzen ve intizam fikrine ilave olarak medeni toplumların vasıfları arasında saydığı unsurlardan biri de basın hürriyetidir. Basın hürriyeti özünde fikir hürriyetidir. Medeni milletlerin en önemli vasfının gerçekleri olduğu şekilde kabul etmeleri ve buna tahammül etmeleri olduğunu belirten Cemil Said Bey, bizim medeni milletlerden geri kalmamızı gerçekleri özgür bir şekilde duymaya alışık olmayışımıza ve hür fikirleri duymak istemeyişimize dayandırmıştır (Cemil Said, 1330:12).

XX. yüzyılın başında fikir özgürlüğünün en önemli aracı basın idi. Medeni ve ilerlemiş toplumlarda en çok önemsenen konuların başında gelen basın hürriyeti yani halkın haber alma özgürlüğü, modern toplumlarda doğrudan toplumsal özgürlükler bağlamında değerlendirilmiştir. Bu nedenle medeni ve ilerlemiş bir toplum meydana getirme hususunda fikirlerini yoğunlaştıran Cemil Said Bey’in de üzerinde önemle durduğu konuların başında basın hürriyeti gelmektedir. Bununla birlikte Cemil Said Bey ülkemizde basın hürriyetinin en çok suistimale uğrayan konuların başında geldiğini ifade etmiştir. II. Meşrutiyet’in ilanından hemen sonra gazetecilere, neredeyse, ilerlemiş medeni Avrupa ülkelerinin bile ulaşamadığı bir düzeyde hürriyetin tanındığını belirterek herhangi bir kısıtlama getirilmeden verilen basın hürriyetinin ülkemizde istenmeyen sonuçlara

²³ Doğal haklar nelerdir? İnsanlara hukuki, politik veya sosyal kurumlardan dolayı değil de insan olmalarından kaynaklı yaşama, düşünme benzeri, insanların doğuştan getirdikleri, devredilemez ve vazgeçilemez haklarına doğal haklar denilmektedir. Aydınlanma filozofları doğal yasa sayesinde sahip olunan doğal hakları, sözleşme yoluyla politik yönetime devredilemeyen haklar olduğunu savunmuşlardır. Doğal hukuk ise hukuku bir bütün olarak haklılandıran ve her türlü hukuk sisteminden önce a priori öge, her türlü hukukun ideal kaynağı ve bu idealden türeyen pozitif hukuku sınama ölçütü, değişen kurallar veya yasalar karşısındaki değişmez hukuk kuralları bütünü olarak insan ya da toplumun özsel, temel, asli doğasında temellenen ve uzlaşımdan, toplum tarafından sonradan koyulan yasalar ve başka kurumsal değerlerden bağımsız olan hukuk olarak tanımlanmıştır. Filozoflar ve hukukçular tarafından tüm insanlara eşit yaklaşan genel adalet sistemi, doğru ve adil davranışın genel kabul görmüş ilkelerinden meydana gelen sistem olarak tanımlanan doğal hukuk, pozitif hukukun temelini teşkil eder. İlkçağ Antik Yunan filozofları tarafından ilk kez savunulan doğal hukuk, modern dönemde liberal siyaset anlayışı tarafından savunulmaktadır. Doğal hukuk anlayışını temel alan tezlerin başında Locke’nin 1690’da ve Rousseau’nun 1762’de formüle ettiği, tüm insanların doğuştan eşit ve özgür oldukları kabulüne dayanmaktadır. Modern doğal hukuk teorisi tek tek tüm bireylere doğal haklar bahsettiğini savunur. Bu haklar öncelikle yaşam, eşitlik ve özgürlük haklarıdır. Mesela Hobbes, insanın doğa durumunda veya politik otoritenin tesisinden önce hayatını korumak veya hayatta kalabilmek için gerekli her şeyi yapma hakkına sahip olma olarak tanımlamaktadır. Yine Lock ise yaşama hakkı, hürriyet ve mülkiyet hakkını doğal haklar içerisinde izah etmiştir (Cevizci, 2010:488 vd.)

neden olduğunu dile getirmiştir. Mutlak bir özgürlük adına eksi ve artıları hesaplanmadan taklitçi bir mantıkla basın hürriyeti konusunda adım atılmasının ciddi zararlara neden olduğunu iddia etmiştir.

Peki, basın hürriyetine nasıl yaklaşmak gerekiyor? Kategorik olarak basın hürriyetinden yana olan Cemil Said Bey, Sultan II. Abdülhamid döneminde basına karşı uygulanan sansür politikasına karşı çıkmıştır. Basına karşı uygulanan sansür politikasından dolayı başta babası Kemalpaşazâde Said Bey olmak üzere bedeller ödeyen bir aileden geliyor olması, basın hürriyeti konusundaki duruşunu göstermesi açısından önemlidir. Sansüre karşı çıktığı için babasının on yıl kadar Yemen’de sürgünde kalmasından dolayı basında uygulanan sansüre karşı çıkan Cemil Said Bey, aynı zamanda basının sınırsız bir özgürlüğe sahip olmasını da doğru bulmamış ve belli konularda hassasiyet gösterilmesi gerektiğini savunmuştur (Cemil Said, 1330:26).

Basın hürriyeti konusunda mutedil bir yol tutturulması gerektiğini savunan Cemil Said Bey, basın hürriyetinin ifrat ve tefrit derecesinde olmasının birtakım olumsuz neticeler doğurabileceğine işaret etmiştir. Geçmişte gazetecilerin daha fazla özgürlük adına yanlış işler yapmalarından dolayı mevcut hürriyetlerini de yitirdiklerine dikkat çekmiştir. Cemil Said Bey, basın hususunda ülkemizin şartlarına uygun, makul ve biraz sert kanunların yapılmasının gerekliliğine dikkat çekerek bu şekilde basın hayatına da bir istikrarın geleceğini belirtmiştir. En azından gazetelerin aralıksız bir şekilde açılıp kapanan bir oyuncak durumuna düşmeyeceğini ifade etmiştir (Cemil Said, 1330:27).

Basın hürriyetinin ölçüsü ne olmalıdır? Basın hürriyeti, kimseyi aşağılamadan, kimseye hakaret etmeden, hiç kimsenin hak ve hukukuna tecavüz etmemek şartıyla herkesin her istediğini ve düşündüğünü serbest bir şekilde yazması ve söyleyebilmesi olarak ifade edilebilir. Bu sınırlar içinde basın hürriyetinin faydalı ve doğal olduğu düşüncesi fikir özgürlüğünden yana olanlar tarafından genel olarak savunulmuştur. Fakat Cemil Said Bey bu açıklamalara kısmen itirazda bulunmuştur. Her ne kadar basının özgür olmasının yararlı olacağı düşünülse de Cemil Said Bey, basın özgürlüğünün her zaman yarar getirmeyeceği düşüncesindedir (Cemil Said, 1330:27).

“*Bârîka-i hakikat müsâdeme-i efkârdan çıkar*” diyalektiğinden yola çıkan aydınlar zıt fikirleri içeren makaleleri okuyarak hakikati keşfedebileceklerini düşünmüşlerdir. Aynı minvalde devletin işleyişi hakkında da basın aracılığıyla tenkit yazılarının neşredilmesi, devlet hayatında kötü gidebilecek işlerin önüne geçilmesini sağlayacağına ve basında yükselen bu eleştirileri dikkate almak suretiyle devlet kurumlarını daha dikkatli hareket etmeye zorlayacağına inanmışlardı. Fakat Cemil Said Bey, zıt fikirlerin çarpışmasından hakikatin ortaya çıkacağı ya da yapılan yanlış faaliyetlerin eleştirilmesi ile yanlışların kısmen de olsa engellenebileceği fikrine katılmakla birlikte bu yaklaşımın her zaman aynı neticeleri doğurmayabileceği hususunda şerh düşmüştür. Cemil Said Bey, yapılan eleştirilerin faydalı olabilmesi için öncelikle münekkitlerin tenkit yaptıkları meseleleri değerlendirebilecek bilgi birikime sahip olması gerektiğini ifade etmiştir (Cemil Said, 1330:27 vd.).

Münekkitlerin meseleleri iyi bilmekle birlikte aynı zamanda hakikati ortaya çıkarma hususunda niyetlerinin halis olmasının lüzumunu savunan Cemil Said Bey, yazar ve okuyucuların kötü niyetli, anlayışsız olmaları ve yapılan eleştirileri kimlik meselesi haline getirmeleri durumunda eleştiriden umulan yararın ortaya çıkmayacağını dile getirmiştir. Basın üzerinden yürütülen tartışmaların kişiselleştirilmesi ve özel hayatı hedefleyecek bir boyuta getirilmesinin yeni birtakım sorunları ortaya çıkaracağı düşünsindeydi. Ayrıca Cemil Said Bey, devlet işlerinin işleyişine ilişkin mevzuların basında eleştirilmesini tehlikeli bularak memurların kendilerine yönelik eleştirilere cevap verme adına devletin gücünü kullanma gibi yanlış tutumlar içerisinde girebileceklerini ve bu tavrında

devletin manevi şahsiyetinin büyük zarar görebileceğini savunmuştur. Bununla birlikte Cemil Said Bey, devlet memurlarının yaptığı hataların görmezden gelinmesini de savunmamıştır elbette. O, sadece devlet memurlarının yaptığı hataların basında gündemleştirilerek devletin manevi şahsiyetinin yıpratılmasını eleştirmiştir. Yani devletin manevi şahsiyetinin korunmasını öncelmiştir. Basın hürriyetinin kısmen de olsa engellenmesinin gerekçesini devletin manevi şahsiyetini koruma amacıyla savunan Cemil Said Bey, tenkit yazılarının muhtevasından ziyade milletimizin bilinç düzeyine göre ayarlanmasını istemektedir. Devletin manevi şahsiyetini korumaya yönelik bir sansürü savunan Cemil Said Bey aynı zamanda gelişme ve terakki yolunda aydınların teşebbüslerinin engellenmesi hususlarında yapılacak neşriyata da izin verilmemesi gerektiğini savunmuştur. Ülkemizde istenen kanunlar yapılmadığından dolayı “Matbû’ât kânûn dâ’iresinde serbestdir” gibi klişe sözlerle basın hürriyeti meselesinin çözülemeyeceğini belirten Cemil Said Bey, tam anlamıyla basın hürriyetinin ancak halkın üzerinde hiçbir vesayetinin olmadığı ülkelerde uygulanabileceğini ifade etmiştir(Cemil Said, 1330:28 vd.).

Hülasa Cemil Said Bey, sınırsız bir basın hürriyetine karşıdır. Ona göre basının görevi devletin ilerlemesi, gelişmesi ve dış ilişkiler de devletin iyi bir düzeye gelmesi için devletin önünü açacak bir yayıncılıktan taraftır. İlim, fen ve medeniyet aleyhinde konuşacak, gayrimüslim unsurları rencide edecek veya Avrupalıları boş yere öfkeliendirecek bir basın hürriyetinin faydadan çok zarar getireceği düşüncesiyle karşı durmuştur (Cemil Said, 1330:32).

3. Din ve Vicdan Hürriyeti

Medeni ve gelişmiş toplumların önemli özelliklerden biri de Cemil Said Bey’in tabiriyle hürriyet-i mezâhibdir. Hürriyet-i mezâhibi günümüz literatüründe din ve vicdan özgürlüğü olarak ifade edebiliriz. Cemil Said Bey’e göre Avrupa ile aramızdaki önemli farklardan birini mezhep hürriyeti teşkil etmektedir. Mezhep hürriyeti nedir? Cemil Said Bey’in din ya da mezhep hürriyetinden kastı, farklı dinlere mensup insanların mezheplerinin ibadetlerini tam bir özgürlük içinde yapmaları ve kimsenin onları din değiştirmeye zorlamaması veyahut mezhebinin gereklerine uymayı kimsenin yasaklamamasından ibaretti. Osmanlı Devleti’nde bu anlayış çerçevesinde bir din ve vicdan hürriyeti zaten vardı. Fakat Ortaçağ Avrupa’sında din anlayışı tamamen kilisenin kontrolündeydi. Modernleşme ile birlikte Avrupa’da da durum değişmiştir. Avrupa’da dinî hükûmetlerin kalmadığını belirten Cemil Said Bey, devlet işlerinin günün ihtiyaçları çerçevesinde her gün değiştirilen yeni kanunlarla yürütüldüğünü ifade etmiştir. Bundan dolayı din ve mezhep hürriyetinin algılanma biçiminin de değiştiğine dikkat çekmiştir. Ancak Osmanlı Devleti’nin bu süreci tam olarak okuyamadığını iddia eden Cemil Said Bey, Osmanlı Devleti’nin Avrupa’ya uyma adına çeşitli kanunlar yaptığını fakat dinî hükûmeti de eski anlayış çerçevesinde kalıcılaştırmaktan yana olduğunu ifade etmiştir(Cemil Said, 1330:33).

Eski düzenden kasıt nedir? Eski düzenden kasıt, her Müslümanın İslam şeriatına, her Rum ve Ermeni’nin Patrikhane’ye ve her Yahudi’nin hahambaşıya tabi olduğu, dinî hükümlerin egemen olduğu ve dinî hükümlere uyulmadığı takdirde ise bireyin cezalandırılabilmesi çoklu hukuk sistemidir. Bu düzende nikâh, miras, evkaf gibi birçok toplumsal husus şer’i mahkemelerin ve patriklerin mahkemelerinin salahiyetindeydi (Cemil Said, 1330:33).

Cemil Said Bey, dinin teolojik boyutuna ilişkin tartışmalardan uzak dururken toplumsal meselelerin din penceresinden değerlendirilmesine karşı çıkmıştır. Umumiyetle içtimaî meselelerin çözümüne odaklanan Cemil Said Bey, Avrupa örneğinde dinin müdahale ettiği kimi sosyal

meselelerin nasıl çözülebileceği üzerine yoğunlaşmıştır. Bu çerçevede tartışma konusu olabilecek ilk mesele elbette ki hukuk meselesidir. Cemil Said Bey'e göre pozitivist anlayış çerçevesinde geliştirilen hukuk anlayışı Avrupa'da genel hukuk davalarını bile çözüme kavuşturamamış olması, hatta dinî hukukun sorunları kolay bir şekilde çözmesi Avrupalıların fikrini değiştirmemiş, artık kimsenin dinî hukukun uygulanmasını kabul etmediğini ifade etmiştir. Çünkü Avrupa'da modern hayatın getirdiği son derece farklı ve karmaşık bir hayat vardı. Bu son derece karmaşık olan modern hayatın sorunlarını ne kadar değiştirilirse değiştirilsin dinin hükümleriyle zamanın ihtiyaçlarına cevap verilemeyeceği inancı hâkimdi (Cemil Said, 1330:34).

Medeni Avrupa'da hukuk laikleştirilirken buna karşın Osmanlı hukukunda belirleyici olan hukuk şeriatı, yani dinî hukuktur. Osmanlı, dinî hukukun uygulanması hususunda ciddi bir direnç göstermiştir. Cemil Said Bey, Osmanlı'da hâlâ herkesin menfaatinin kendi dinî hükümlerinin tamamen tatbik edilmesinde görüldüğünü, toplumun zihninde hâlâ başka türlü bir hayatın tatbik edilebileceği; bir Müslüman'ın, bir Hıristiyan'ın ve bir Yahudi'nin nikâh ve miras gibi dünyevi meselelerde aynı kanunlara tabi olabileceği fikrinin düşünülmediğini ifade etmiştir. Avrupa ile aramızda aşılmaz sorunlardan birinin dinin egemenliğindeki bu çoklu hukuk sistemi olduğunu, aşılması gereken meselenin de dinin egemenliğindeki çoklu hukuktan hukuk birliğine geçiş olduğunu savunmuştur.

Burada yeni bir sorun alanı ortaya çıkmaktadır: Hangi hukuk üzerine birlik sağlanacaktır? Bunun tartışılmasını bile gereksiz bulan Cemil Said Bey'in zihni son derece berraktır. Amaç medenileşme ise medeniyetin temsilcisi de Avrupa olduğuna göre Avrupa ile ihtilaflarımız ne kadar azalır o kadar medeniyete yaklaşmış olacağız. Ayrıca Avrupa ile ihtilaflarımızın azalması ile devletimizin istiklâlinin güvence altına alınacağını ve menfaatlerimizin de o derecede dış müdahalelerden masun kalacağı fikrinde olan Cemil Said Bey, hukuk birliği meselesini sadece sosyal birtakım sorunların halli için değil aynı zamanda devletin bekası ile ilişkili olduğunu savunmuştur. Dinin egemenliğinden kurtarılmış laik bir hukuk düzeni ile Avrupa'nın desteğinin de sağlanabileceği ümidindeydi. Cemil Said Bey'e göre dinin etkisinden kurtarılmış hukuk ile Avrupa yanımızda yer almazsa bile en azından karşımızda yer almayacak ve tarafsız kalacaktır (Cemil Said, 1330:34 vd.).

Sahip olduğumuz hukuk (şeriat), işin esasına daha uygun olsa bile bu husustaki düşüncelerimizi bütün Avrupa'ya kabul ettirmenin mümkün olmadığını belirten Cemil Said Bey, dolayısıyla Avrupa'nın hukuk anlayışını bizim kabul edip edemeyeceğimiz üzerine yoğunlaşmamız gerektiğini ifade etmiştir. Osmanlı'nın son yıllarında İslamcı aydınların, geri kalmamızın nedeni olarak dinden uzaklaşmış olmamızı göstermelerini eleştiren Cemil Said Bey, Müslümanların dindar olduğu hususunda hiçbir şüphenin olmadığını fakat İslam şeriatının yanlış anlaşıldığını ve kötü uygulandığını iddia etmiştir. Müslümanların her şeye rağmen kaide ve şer'i kurallara uyma konusunda diğer milletlerden daha ileri gittiklerini ifade ederek yaşanan sıkıntıların dinin emir ve yasaklarına tam olarak uymamaktan kaynaklanmadığını ifade etmiştir (Cemil Said, 1330:35 vd.).

Cemil Said Bey, çağımızda Hıristiyan ve Yahudi vatandaşlarımızı kendi dinlerine uymaları hususunda Müslüman bir devlet tarafından baskı uygulanmasını Avrupa'nın hoş karşılamayacağını ifade ederek gayrimüslimlere zorla dinî hukukun uygulamasının anlamsızlığına işaret etmiştir.²⁴

²⁴ Cemil Said Bey, meşrutiyetin ikinci yılında şöyle cereyan eden bir hadiseyi zikretmektedir: "İlân-ı hürriyetin ikinci senesinde bir cum'a ertesi günü Kuzguncukda hâhâmbaşının emriyle Müslümân polis bir Yahudi hamâmını ka-

Müslüman olmayan insanların kendi dinlerinin emir ve yasaklarına uyması konusunda baskı altına alınması kimi sosyal problemlere yol açtığı gibi bu anlayış aynı zamanda herkesin birebir dinini teşhis edebilme ve her dinin kurallarını bilmeyi gerektirmekteydi. Cemil Said Bey, bu yaklaşımın sorunlu olduğuna dikkat çekerek kimsenin böyle bir yetkisinin olmadığını ifade etmiştir. Halkın tümünden vergi alan bir hükûmetin emirlerinin de tüm kamuoyuna yönelik olması gerektiğini savunmuştur. Hükûmetin sadece Müslümanları şeriat kurallarına itaat ettirip diğerlerine karışmam demesinin doğru olmadığını dile getiren Cemil Said Bey, insanlara kendi dinlerinin şeriatına uyması hususunda yapacağı baskıların ise din ve mezhep özgürlüğüne aykırı olacağını belirtmiştir. Bu nedenle din ve mezhep farkı gözetmeksizin tebaasının tümüne eşit muamele etmek mecburiyetinde olan bir hükûmetin yaşadığımız asırda din nokta-i nazarından hareket etmesi birçok probleme yol açacaktır (Cemil Said, 1330:36 vd.).

Avrupa’da yürürlükte olan din ve mezhep hürriyetinin bizde de tatbik edilmesini savunan Cemil Said Bey, nikâh ve miras gibi konuların düzenli kanunlar dairesine sokularak din farkı gözetmeksizin herkes için bağlayıcı olması gerektiğini savunmuştur. Mezhep hürriyetinin tanınması ve herkese ortak bir hukukun uygulanması durumunda sanki Müslümanların anında dinini terk edecekleri gibi bir endişeyi yersiz bulan Cemil Said Bey, böyle düşünmenin ayrıca Müslümanlara ağır bir hakaret anlamına geldiğini ifade etmiştir (Cemil Said, 1330:37).

Cemil Said Bey, dinin ana meseleleri olan teolojik konularda düzenleme yapmaktan ziyade nikâh ve miras gibi sosyal bazı meselelerde öncelikle düzenleme yapılabileceğini savunmuştur. Sosyal bir mesele olan nikâhı herkesin kendi dinî hukuklarına göre kıyabileceklerini öneren Cemil Said Bey, dinî hukuka göre kıyılan bu nikâhları aynı zamanda belediyelere kaydetme zorunluluğunun getirilerek yasal hâle getirilmesini ve böylece nikâhın bozulmasının önüne geçilebileceğini ifade etmiştir. Böylece bütün kamuoyu bu şekilde ortak bir noktada birleştirilebilecektir. Bu çözümün aynı şekilde diğer sosyal meselelere de uygulanabileceğini belirterek ortak bir hukukun geliştirilebileceğini dile getirmiştir. Ahirete taalluk etmeyen tüm meselelerde ortak bir hukukun uygulanabileceğini ifade eden Cemil Said Bey, Avrupa’nın da pek çok araştırma ve uygulamadan sonra çözümü muntazam kanunlarda bulduğunu, bizim de miras meselesinde olduğu gibi Avrupa’daki kanunlar üzerinde ufak tefek değişiklikler yaparak ülkemizde tüm topluma uygulayabileceğimizi ifade etmiştir (Cemil Said, 1330:37 vd.).

Sosyal meselelerde ortak bir hukukun uygulanması hususunda İslâm şeriatına aykırı bir durumun olmadığını iddia eden Cemil Said Bey, buna karşı çıkmanın geçmişe körü körüne bağlılıktan kaynaklandığını ve bu problemlerin aşılması noktasında aydınlara büyük sorumlulukların düştüğünü belirtmiştir. Cemil Said Bey, bu hususta aydınlara gayret etmesi ve hükûmetin de destek vermesiyle bu problemlerin ortadan kalkacağı öngörüsünde bulunmuştur. Cemil Said Bey, hayatın içinde önemsiz gibi görünen bu hususların aslında vatanımıza medeniyetin girişini engelleyen güçlükler olarak değerlendirmiş ve cüzi de olsa bu engellerin bertaraf edilmesinin ciddi bir iş olduğunu ifade etmiştir (Cemil Said, 1330:38).

patmağa kalkışmış idi. Hamâmcı kadın “Böyle cum’a ertesi günleri hamâmı kapatmak için Yahudî dininde sarâher olmadığı” iddia ve bu hamâmın hâkân-ı sâbık zamânında cum’a ertesi günleri asla kapatılmamış olduğunu der-miyân ediyor idi. zavallı Müslümân polis Yahudî dini ahkâmını bilemeyeceğinden ne cevâb vereceğini ta’yîn edemiyor ve “eski devr geçdi şimdi hürriyet-i mezâhib var. Hamâmı kapatacaksın!” diyor idi. Hamâmcı ise “Bu ne demek? Hürriyet-i mezâhib hâhâmbaşının aklına geleni yapabilmesi demek midir” diye protestoda devâm eylediği hâlde polisten “Sen orasını hâhâmbaşıya anlat” cevâbından başka bir söz alamıyor idi!” (Cemil Said, 1330:36).

Sonuç

İstanbul'un entelektüel bir ailesine mensup olan Cemil Said Bey, hayatının önemli bir kısmını ataşemiliter olarak geçirmesine rağmen muhtelif alanlarda çalışmalar yürütmüş ve pek çok eser ortaya koymuştur. Bir gazeteci, bir mütercim, bir müellif, bir edip ve bir aydın olan Cemil Said Bey, Türk düşüncesine önemli katkılarda bulunmuştur. Dönemini aşan bir düşünce perspektifi ortaya koyan Cemil Said Bey'in temel problemi medenileşmeydi. Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için medenileşme fikrini savunan Cemil Said Bey'in dönemin siyasi hareketleri ile nasıl münasebetlere sahip olduğu ve düşüncelerinin o günün entelektüel dünyasında nasıl bir karşılık bulduğuna dair maalesef elimizde bilgi bulunmamaktadır.

Osmanlı Devleti'nin durumunu *kurtlar ortasındaki koyun* metaforuyla tasvir eden Cemil Said Bey'in düşüncesinin ana teması kurtlar ortasındaki bu koyunun kurtarılmasına dairdir. Osmanlı'nın kurtuluşu koyunluktan çıkıp kurtlaşmaktır. Kurtlaşmak, Avrupalılaşmak yani Batılılaşmak ile mümkündür. Cemil Said Bey Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sorunu yani geri kalmışlık sorununu bir medenileşme problemi olarak değerlendirmiştir. Kurtuluşun yegâne yolu da medenileşmektir. Yani bir medeni toplum inşa etmektir. Medeni toplumun ayırt edici özellikleri toplumsal intizam ve inzibat, basın özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, kadınların toplumsal konumu ile anlaşılabilir. Kısaca sorun ne askerî ne de teknik bir meseledir. Sorun içtimaî bir meseledir. Medenileşmek için toplumsal değişim şarttır. Bunun için cehaletle, taassupla, yabancı düşmanlığıyla mücadele edilerek kadınların erkeklerle birlikte çalışma hayatı dâhil olmak üzere toplumsal hayata katılımı, kadınlar başta olmak üzere bireylerin eğitim seviyesinin yükseltilmesi, bireyi ruhen eğitecek tiyatro, musiki, güzel sanatlar eğitimi ve medeni cesaret sahibi aydınların mücadelesiyle içtimaî altyapı hazır hale getirilebilecektir.

KAYNAKÇA

- BOA. BEO. 843.63192.1.
BOA. BEO.842.63133.1.
BOA. HR. TH. 216.51.1.
BOA. HR. TH. 226.108.1.
BOA. HR. TH.124. 98.
BOA. HR.TH. 226.108.2.
BOA. HR.TH.113.7.1.
BOA. İ.TAL. 168.47.1.
BOA. İ.TAL. 77.44.1.
BOA. İ.TAL.214.61.02.
BOA. Y.MTV.92.29.1.
BOA.BEO. 1272.62340.
BOA.HR. TH. 223.70.1.
BOA.HR.TH. 222.87.1.
BOA.HR.TH.199.82.1.
BOA.İ.AS.27.12.1.
BOA.TAL. 168.47.1.
[Cemil Said], **İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale**, Teşrin-i Sani, 1331.
[Cemil Said], **İran Ordusu Tarihçesi**, Matbaa-i Askerîye, 1326.
Berkes, N., **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, (Çeviren: Ahmet Kuyaş) İstanbul 2003.
Beyhan, M. A., "Said Bey, Lastik", **TDVİA**, C.35, 2008.
Burje, P., **Ölenle Ölünmez**, (Çev: Cemil Sait Dikel), Bastran: C. Talaykurt, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1943.
Bursalı Mehmet Tahir Bey, **Osmanlı Müellifleri**, C.2, (Haz. A.Fikri Yavuz-İsmail Özen) Meral Yayınevi, İstanbul 1972.

- C. S. [Cemil Said], “Şah’a Bomba Atılması” Tasvîr-i Efkâr, nu.58, 28 Temmuz 1909/15 Temmuz 1325, s.6-7.
- C.S., [Cemil Said], **Teceddüd-i Hakîkî Nasıl Olur?**, Der-Sa’âdet, Nisan 1330.
- Cemil Said, **Kur’an-ı Kerim Tercümesi**, (2. Baskı), 1926.
- Creasy, E. S., **History of The Ottoman Turks**, Beyrut 1961.
- Cündioğlu, D., “Bir Kur’an Mütercimi: Cemil Said Bey’in Kendi Kaleminden Özgeçmişi”, **Dergâh Dergisi**, C.IX, S.100, Haziran 1998, ss.46-47.
- Cündioğlu, D., **Türkçe Kur’an ve Cumhuriyet İdeolojisi**, Kitabevi Yay. İstanbul 1998.
- Çakır, S., **II. Meşrutiyet’te Osmanlı Kadın Hareketi ve Kadınlar Dünyası Dergisi**, Basılmamış D.T., İstanbul 1991.
- Develioğlu, F., **Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Doğu Ltd. Şti. Matbaası, Ankara 1970.
- Engin, V., **Mekteb-i Sultani**, Yeditepe yay., İstanbul 2016.
- Ergin, O. N. **Türk Maarif Tarihi**, C.I-V, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- Geçer, K. T., “Tarihten Günümüze Türk Ordusunda Kullanılan Rütbe ve Semboller”, **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Ocak 2012, S.411, ss.68-85.
- Hafız Yaşar Okur, **Atatürk’le On Beş Yıl Dini Hatıralar**, Sabah Yay., İstanbul, Tarihsiz.
- İsfendiyaroğlu, F., **Galatasaray Tarihi**, İstanbul 1954.
- Mahmut Kemal İnal İbnülemin, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.
- Müjdecı, M.-C. Karakılıç, “Cumhuriyetin İlk Kur’an Mütercimlerinden Cemil Said (Dikel) ve Kur’an Tercümesi Hakkında Bir Değerlendirme”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, yıl 3, S.6, (Güz 2007), ss.183-197.
- Ongunsu, A. H., “Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış”, **Tanzimat I**, M.E.B., İstanbul 1999, ss.1-12.
- Öz, M., “Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi-Tarihî Temeller ve Ana İlkeler”, **İslamî Araştırmalar Dergisi**, C.12, S.1, 1999, ss. 27-33.
- Suad Said [Cemil Said], “Biraz da Anadolu’ya Bakalım!”, **Kadınlar Dünyası**, S.145, ss.4-5.
- Suad Said [Cemil Said], “Garpta Derdi Maişet”, **Kadınlar Dünyası**, S.100-14, ss.6-7.
- Suad Said [Cemil Said], “Trokadero Parkında”, **Kadınlar Dünyası**, S. 126, s.4-6.
- Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türki**, Çağrı Yay., İstanbul 1978.
- Us, H. T., **Elli Yıl**, İstanbul, Tarihsiz.